

TARIXIY SHAROIT O'ZBEK TILINING TIL ALOQALARI

Muhammadaliyeva Irodaxon G'ayratjonovna

Davlat va huquq asoslari fani o'qituvchi

Axmatqulova Barnoxon O'ktamjonovna

Tarix fani o'qituvchisi

Ahmadaliyev Sardorbek Zafarjon o'g'li

Ona- tili va adabiyot fan o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada o'zbek tilining til aloqalari tarixining dolzarb masalalari aks ettirilgan. Uning rivojlanish bosqichlari, qarz olish va leksik o'zgarishlar, alohida til modullarining kirib borishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, o'zbek tilining genezisi, til modullari, o'zbeklarning jahon tsivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.

O'zbek xalqi markaziy Osiyoning eng qadimgi xalqlaridan biridir. Uning shakllanishi 3000 yildan oshadi. Uning shakllanishi milliy tilning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga tegishli.

O'zbek xalqining etnogenezi muammosini hal qilish, til kabi, aslida uning ushbu hududda yashagan qadimgi xalqlar - so'g'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, chachevlar, Pariklar, sakalar, massagetlar va boshqalar bilan yaqin aloqasi tekisligida. O'zbek xalqining etnogenezi ushbu hududda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha turkiy qabilalar va millatlarning murakkab majmuasini o'z ichiga oladi. O'rta asr tarixiy traktatlarida o'zbek xalqining shakllanishida jami 92 dan ortiq turkiy va turkiy bo'lmagan qabilalar (urug') ishtirok etganligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shunday qilib, o'zbek tilini shakllantirish jarayonida til aloqalarining faol bosqichi va uning shakllanishiga turli tillarning ta'siri kuzatiladi.

O'zbek olimlari o'zbek tilining shakllanishida quyidagi tarixiy davrlarni ajratib ko'rsatishadi.

1. Turkiy va Eron qabilalarining birlashuvining eng qadimgi davri (milodiy IV asrgacha).

2. Markaziy Osiyo, Oltoy va Mo'g'uliston (VII-IX asrlar) hududida shakllangan eng qadimgi umumiy turkiy til.

3. Maverannaxr, Xorazm, Sharqiy Turkiston (o'zbek, uyg'ur, turkman, turk, qirg'iz, qozoq; X-XII asrlar) hududida shakllangan turkiy xalqlarning Sharqiy birlashmalari va ularning umumiy turk tili.

4. O'zbek xalqiga yangi turkiy qabilalarning qo'shilishi va qadimgi imonli o'zbek tilining shakllanishi (Chigatay; XIII-XVI asrlar).

5. Yangi o'zbek yozma adabiy tilining shakllanishi (XVII-XIX asrlar). Zamonaviy o'zbek adabiy tilining shakllanishi (XX asr).

6. Zamonaviy o'zbek adabiy tilining shakllanishi (XX asr).

Ushbu ma'lumotni tasdiqlovchi toponimika va etnografik onomastika saqlanib qolgan Tytepa, Angren, orkon, Bachkir, Kurama, Datura. X. Hasanov turli qabilalar, Millatlar, Urugvaylar va boshqalarning nomlarini tavsiflovchi 83 ga yaqin etnonimlarni keltiradi

(Karluk, Nukus, Sirg'ali, savai, Baevut, Olot). T. Nafasov faqat "B"harfi bilan bog'liq bo'lgan 61 ta etnonimni o'rgandi. S. Karayev qishloqlarning 2800 nomidan uchdan bir qismi etnotoponimlar ekanligini ko'rsatadi. O'zbekistonning har bir hududiy-ma'muriy birligida o'zaro boyitish va o'zaro ta'sir asosida shakllangan etnotoponimlar mavjud. Ushbu toponimlar orasida, masalan, mongol, Eron va boshqa tillar (Mitan, katli, Karvak, Manak, kurdik, Chanashik, tat, tojik, kura) ta'siri ostida paydo bo'lganlarni topish mumkin.

O'zbek tilini shakllantirishda karluk va qisman qipchoq urug'vaylari alohida rol o'ynaydi, shu bilan birga, rivojlanishning eng qadimgi davrlarida til mongol va Eron tilida so'zlashuvchi qabilalar (so'g'diylar, xorazmlıklar, skiflar) ta'siri ostida bo'lgan. "Turkiy tillardagi eng qadimgi qarzlilar sanskrit, tohar tillari, so'g'diy va Xitoy tillaridan leksik birliklardir". M. G. G'afurov Eron va turkiy tilli qabilalar o'rtasidagi qarindoshlik aloqasiga ishora qiladi va turkiy tilli nutq ustunlik qilganini ta'kidlaydi.

Ma'lumki, VI asrning o'rtalariga kelib. (552) Sharqda, Oltoy o'lkasida turk xoqonligi tashkil etilgan. Ushbu tarixiy davrdan ko'plab yozma yodgorliklar saqlanib qolgan - bitigi, ularning tilini umumiy turkiy til deb atash mumkin. Karluklar, o'g'uzlar va qipchoqlar tillari bu tilning asosini tashkil etdi. 639-645 yillarga kelib turk xoqonligi g'arbiy xoqonlikka (poytaxti Ettisuv) va Sharqiy xoqonlikka (markazi Mo'g'uliston) bo'linadi. Keyin shu paytgacha yaxlit birlashma bo'linadi: yakutlar, o'g'uzlar va Karluklar qabilalarining ittifoqlari paydo bo'ladi. Bularning barchasi umumiy turkiy tilning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. G'arbiy qaqonat keyinchalik kichik hududiy birlashmalarga bo'lindi Xorazm, So'g'd, Buxoro, Chaganian, Tahariston, chach, Farg'ona.

O'zbek tili shakllanishining barcha tarixiy davrlarida unga boshqa tillarning ta'sirini aniqlash mumkin. Masalan, Xorazm toponimi Erondan kelib chiqqan xvarri-Xovard-quyosh va zim - zamin yer so'zlaridan iborat. Arablar Turk xoqonligining bo'linishidan foydalanib, 674-715 yillarda uning g'arbiy qismini zabt etishdi.

Shu vaqtdan boshlab o'zbek tilini rivojlantirishda yangi bosqich jarayoni boshlanadi, chunki bu mintaqada 2000 yildan ortiq tarixga ega bo'lgan so'g'diy madaniyati yo'qolgan. So'g'diy tilidan amaliy foydalanish torayib bormoqda, uning o'rnini fors va Arab ta'sirlari egallaydi. Aytish mumkinki, XI asrga kelib. So'g'diy tilini biladigan bir necha turkiy qabilalar qoldi. Markaziy Osiyo jamiyati hayotining barcha jabhalarini islomlashtirish boshlanishi bilan Arab va fors so'zlarini mavjud turkiy lug'at va leksik tarkibga kiritish davri boshlandi.

Tillarni o'rganish boshlanadi. Arab tili mintaqada fan tili sifatida qabul qilingan, fors tili esa ofis ishi va adabiyot tili sifatida ishlatilgan. Arab tili turkiy tillarni kundalik hayotdan siqib chiqara boshlagan bo'lsada, turkiy yozuv, birinchi navbatda "uyg'ur" yozuvi XV asrgacha davom etdi. Biroq, bu davrda ham Ettisuv, shash, Farg'ona, Qashqadaryo, Sirdaryo, Xorazmda, asosan Amudaryoning chap qirg'og'ida yashagan chigil, yagma, karluk qabilalari turkiy tillarda gaplashishgan. Ba'zi hududlarda ikki tillilik kundalik nutqda mavjud edi.

Arab tilining jamiyatning madaniy va ilmiy hayotiga ta'siri shunchalik kuchli ediki, keyinchalik ko'pchilik olimlar-ensiklopedistlar, islomshunoslar, yuristlar, tarixchilar, adabiyotshunoslar va boshqa gumanitar fanlar vakillari o'z asarlarini faqat Arab tilida yozdilar. Arab tili Arab bo'lmagan turkiyzabon xalqlar, Markaziy Osiyodan kelgan muhojirlar tomonidan juda faol ishlatilgan. Turkiy tillarning ta'sirini toraytirish va turkiy tillarni Arab

tillariga almashtirishning bu jarayoni o'zbek tilining rivojlanishi va uning yangi tarixiy sharoitlarda shakllanishida o'chmas iz qoldiradi. Bu jarayon Islom olamida keng tanilgan, mustaqillik yillarida ismlari va asarlari tiklangan ulamolarning ko'plab yozma yodgorliklari va asarlaridan dalolat beradi. Ma'lumki, Islom madaniyati juda keng va ko'p qirrali. U badiiy adabiyot, fundamental, tabiiy va gumanitar fanlar, musiqa, tasviriy san'at, arxitektura, shaharsozlik, she'riyat, axloqiy va estetik qarashlar, huquqshunoslik, Islom ta'limotlari (fiqh, kalamus) va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Markaziy Osiyodan kelgan ko'plab olimlar Islom madaniyatining rivojlanishi va tarqalishiga katta hissa qo'shdilar. Islomning jahon miqyosidagi eng mashhur olimlari orasida Imom Al-Buxoriy (810-870), Hakim At-Termiziy (750/760-869), Az-Zamaxshari (1075-1144), Imom Al-Moturudi (870-975), Burhaniddin Marginoni (1116-1197), Muhammad ibn Mahmud Al-Ustrushani (o'. 1240); olim-ensiklopedistlar Al-Beruniy, Ahmad Al-Farg'oniy, Ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Ulug'bek, Ali Kushchi, Buyuk mutasavvufar, masalan, Najmiddin Kubro (1145-1221), Ahmad Yassaviy (PR. 1050-1166 / 7), Yusuf Hamadoni (1048-1140), Xo'ja Abduhalik G'ijduvoni (XII asrning birinchi choragi 1220), Xo'ja Bahoddin Naqshband (1318-1389), So'fiy Olloer (1644-1721) va boshqalar. O'zbekistonning mustaqillikka erishishi nafaqat diniy erkinlik va Islom dinini tiklashga xizmat qildi, balki ko'plab odamlarning ismlarini qaytarishga yordam berdi o'chmas Islom madaniyatining tarqalishi va rivojlanishidagi iz.

Islomning tarqalishi bilan Arab tili o'sha davrdagi barcha ijtimoiy va ilmiy hayotning asosiga aylandi va qo'shni mamlakatlar olimlari o'z navbatida musulmon madaniyatining umumiy rivojlanishiga hissa qo'shdilar. Masalan, Markaziy Osiyo olimlarining poetikani (aruz) o'rganishda tutgan o'rni shubhasizdir. Arab aruzini o'rganishda al-Jauhari ("aruz al-vurkati"), Abu Abdulla Al-Xorazmi ("Mafatih ul-ulum"), Mahmud Zamaxshari ("Al-Kistas"), Yusuf Sakkoki kabi olimlar ishtirok etdilar. ("Miftah ul-ulum"), Yokut Al-Hamavi ("mujam ul-udaba"). Fors aruzini o'rganishda Radduyoni (tarjuma al-baloga), Abd Al-Kahharu Samarqandiy (aruz-I Humoyun), Sayfi aruzi Buxoro (aruz-I Sayfi) va Baadiy Mavlon Yusufu kabi olimlar katta ahamiyatga ega... O'zbek aruzining evolyutsiyasi Shayx Ahmad ibn Xudoidodaning (tarozi) "Funun ul-balog", Alisher Navoiyning "ul-avzon mezoni", Zohiriddin Muhammad Boburning "aruz risolasi" o'rta asr risolalari paydo bo'lishi bilan ajralib turdi. Bu olimlarning barchasi turkiy kelib chiqishi edi, garchi ular Arab tilida yozishgan. Arab tilining birinchi qat'iy grammatikasi turkiy Abul Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad Al-Zamaxshari (1075-1144) tomonidan yaratilgan. Shuningdek, u fiqh, geografiya, tafsir va hadis sohasidagi ishlari bilan mashhur bo'ldi. Unga 50 dan ortiq risolalar tegishli. U hurmat bilan "Jorulloh" - "qodir Tangrining qo'shnisi", "butun dunyo o'qituvchisi", "Xorazmning g'ururi" deb nomlangan. Aytishlaricha, "u arablarning o'ziga ona tili asoslarini o'rgatgan."

Shunday qilib, arablarning ta'siri, shubhasiz, Markaziy Osiyo islomlashtirilgandan keyin kuchaymoqda. Arabcha so'zlar turkiy tillarning faol leksikoniga, xususan, eski o'zbek tili Chigatay tiliga kiradi. Ushbu jarayonda olimlar, shoirlar, tarixchilar, yozuvchilar alohida rol o'ynaydi. O'zbek tilini faol arablashtirish davri ushbu tarixiy davrdagi siyosiy va ijtimoiy voqealar bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tili lug'atini arablashtirishning faol bosqichi islomlashtirishning birinchi asrlariga, 9-12 asrlarga to'g'ri keladi. Yuqoridagi misollardan

ko'rinib turibdiki, Arab tilidan olingan qarzlarning inson faoliyatining funktsional bo'lmagan sohasiga ta'sir ko'rsatdi, ya'ni. uning hayoti va kundalik hayotdagi nutqi va ong, e'tiqod, his-tuyg'ularga oid intellektual sohaga ko'proq tegishli. Arab tilidan qarz olish yigirmanchi asrning boshlariga qadar sodir bo'lgan.

Turli tarixiy davrlarda qarz olishning rolini aniqlash nuqtai nazaridan o'zbek tilining rivojlanishi va shakllanishiga bag'ishlangan tarixiy ekskursiyani hisobga olgan holda, chet tilidagi leksik massalarning o'zbek tiliga kirib borishi jarayonini quyidagicha ajratish mumkin.

I. Tilning rivojlanishining qadimiy davri va so'g'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, chachevlar, parikanlar, sakslar, massagetlar leksikasining parallel ravishda birga yashashi va o'zgarishi turkiy lug'atiga ta'siri.

II. Til rivojlanishining klassikadan oldingi davri, o'zbek tilining o'ziga xos identifikatsiyasini shakllantirishning boshlanishi va unga xorijiy qarzlarning ta'siri.

III. Arab xalifaligi tomonidan Markaziy Osiyoni bosib olganidan keyin o'zbek tilining rivojlanishining klassik davri, o'zbek tili tilshunosligining leksik tarkibiy qismining uzilishi bilan tavsiflanadi, bu erda chet el lug'atining katta qismi qisqa vaqt ichida kiritiladi. Ushbu davrni qarz olishning klassik davri deb atash mumkin.

IV. O'zbek tilida Arab tilidagi qarzlarni keng o'zlashtirish va ulardan foydalanish davri, natijada xalqning tarixiy xotirasi qarz olishni asl ajdodlar atributi sifatida qabul qiladi.

V. Qarz olishning yangi davri (XX va XXI asrlar). Ushbu davrda qarz olishning tabiati yangi siyosiy va ijtimoiy sharoitlar tufayli o'zgaradi. Qarz olish o'zbek tilini rivojlantirish va uning so'z boyligini to'ldirishning ajralmas qismiga aylanmoqda. Yevropa va rus tillaridan olingan xalqaro so'zlar o'zbek tili tarkibiga kirib bormoqda, terminologiya tizimi ilmiy faoliyatning barcha sohalarida keng shakllangan. Qarz olish muammosi lingvistik tadqiqotlarning mustaqil mavzusiga aylanadi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, turkiy, fors, Arab tillarining zamonaviy o'zbek tiliga o'zaro ta'siri va ta'siri masalalari bo'yicha lingvistik tadqiqotlarning ahamiyati. Zamonaviy Arab adabiy tilidan o'zbek tiliga qarz olish mexanizmi ilmiy lingvistik tadqiqotlar uchun katta qiziqish uyg'otadi va Arab va o'zbek tillarini o'qitish amaliyotida keng qo'llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаев И. Йатимат ад-Дахр — источник по истории арабоязычной литературы на- родов Мавараннахра и Хорасана. — М., 1977.

2. Абу Али Ибн Сино. Саломон ва Ибсол. Лирика, фалсафий карашлар, шеър санъати. — Ташкент, 1980.

3. Бируни Абу Райхан. Избранные произведения. Т. II., — Ташкент: Издательство АН, 1963.

4. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. — М., 1969. Захир ад-дин Муаммад Бабур. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Издание текста, вступительная статья и указатели И.В. Стеблевой. — М.: Наука, 1972.

5. Ислам. Исторические очерки / Под общ. ред. С.М. Прозорова. — М.: Наука, 1991.
6. Калиева Ш.С. Творчество Исмаила ал-Джаухари и его место в арабской филологии, АКД. — Т.: ТашГИВ, 2002.
7. Решетов В.В. Узбекский язык. — Ташкент: Угпедгиз, 1959.
8. Экба З.Н. Арабские и персидские заимствования в башкирском языке: Автореф. дисс....канд. филол. наук. — М., 1997.
9. Sayfi tomonidan fors metrlari va Fors qofiyasiga oid risola Jomiy bo'ling. Ed. H. Bloch-mann tomonidan. - Calcutta, 1867.